

MAGYAR PROTESTANTIZMUS ÉS AZ
ÓSZÖVETSÉG A 16–17. SZÁZADBAN

16–17. századi magyar Ószövetség-fordítások*

0. Bevezető

Előadásom elején fel kell hívnom a figyelmet arra a problematikára, amely a címben jelölt, előadásom tárgyaként szolgáló fogalmakból adódik: mit tekintünk Ószövetségnek és mit tekintünk fordításnak? Mivel az adott fogalmak tágan, illetve többféleképpen is értelmezhetők, fontos leszögezmem, jelen keretek között én mit értek alattuk.

Előadásomban az „Ószövetség” fogalmát szűkebb értelemben használom: a Héber Bibliára, vagyis a kanonikus/protokanonikus könyvekre korlátozom. A „fordítás” fogalmát azonban kiterjesztem – adott esetben – az átköltésre, parafrázisra is. Olyan Ószövetség-fordításokról fogok tehát beszélni, amelyek a Héber Biblia kánoni beosztását tükrözik, illetve a Héber Biblia kánonjában található könyvek/könyvrészek átültetését tartalmazzák, s olykor akár el is rugaszkodhatnak a szöveg szoros megfeleltetésétől, de még nem annyira, hogy adaptációnak minősüljenek.

A magyar bibliafordítások és azon belül is az Ószövetség-fordítások terén ez a két évszázad igen termékeny volt, továbbá a korszakot bemutató, a témát feldolgozó szakirodalom is bőséges.¹ Így szükség van még egy elvi-módszertani kritériumra, amely alapján az előadásom tartalmát felépítem: a korszak Ószövetség-fordításainak szemléltetése során meg kell találnom azt a sajátos megközelítési módot, amellyel a rendelkezésünkre álló szakirodalomban nem (vagy nemigen) találkozunk.

* *Jelen tanulmány az NKFIH K-125486 számú kutatási pályázatához kapcsolódik.*

1 Csak néhányat kiemelve: BOTTYÁN: A magyar Biblia évszázadai, 18–86; NEMESKÜRTY: Magyar Biblia-fordítások, 61–282; DIENES: A Vizsolyi Biblia kéziratos fordítási előzményeiről, 5169; MÁRKUS: A XVI. századi nyomtatott magyar bibliafordítások, 70–114; SZÉKELY: A magyar bibliafordítások történetéből, 9–28; ZVARA–JANKOVICS: „Az keresztényen ...”

A magyar nyelvű Ószövetségek választékát (nagyjából) kronologikus rendben haladva mutatom be – ennyiben követem a szakirodalmi ismertetés hagyományát. A 16. századi, kódexekben fennmaradt, kéziratossá, részleges fordításokból indulok ki, és a reformáció szellemében készült, nyomtatott, részleges fordításokon át jutok el a reformáció szellemében, protestánsok számára készült nyomtatott, teljes, 17. századi fordításokig. Bevezetem azonban az ismertetendő munkák körébe a 16. században, a reformáció szellemében készült, kéziratossá, töredékes, valamint a 17. században, szombatos szellemben íródott, szombatosoknak szánt kéziratossá, részleges Ószövetségfordításokat is. A könyvnyomtatás korának bibliafordítói kódexirodalma kevésbé kutatott területe az irodalomtörténetnek – a kiegészítésekkel tehát valamelyest elrugaszodom a bibliafordításokat feldolgozó hagyományos tematikától.

Ezenkívül olyan aspektusból igyekszem megvilágítani az egyes fordítások, fordításcsoportok sajátosságait, amely három kérdésfeltevés mentén körvonalazható, nevezetesen: milyen célból született az adott fordítás, hogyan jellemezhető a fordító hébernyelv-tudása, valamint, hogy milyen mértékű volt a fordító részéről a magyar irodalmi nyelvi, illetve helyesírási norma megteremtésének és a szabályokhoz való alkalmazkodásnak az igénye. Ezt a három kérdést minden esetben felteszem, s a megválaszolásukkal remélhetőleg tovább árnyalom a 16–17. századi Ószövetség-fordításokról bennünk élő képet, a korai bibliafordításokkal kapcsolatos eddigi ismereteinket.

A rövid terminológiai és módszertani bevezetés után nézzük is meg a legkorábbi Ószövetség-fordításainkat!

1. 16. század: kódexekben fennmaradt, kéziratossá, részleges Ószövetségfordítások

1.1. Részleges zsoltafordítások

A legrégebbi, töredékes Ószövetség-fordításaink többnyire zsoltafordítások, a bibliai Zsoltaók könyvének átültetései.

A legelső zsoltafordítás a Huszita Biblia zsoltaókönyvének töredékes másolata, amely egy 15. század végéről, 16. század elejéről származó nyelvemlékünkben, az Apór-kódexben maradt fenn.² Maga a kódex három önálló

2 A Huszita Bibliának különböző részeit másolatban az Apór-kódex mellett a Münchener-kódex (1466) és a Bécsi kódex (15. sz. középső harmada) őrizte meg. A Münchener-kódexben a négy evangélium, a Bécsi kódexben Ruth, Judit, Eszter, a Makkabeusok 2.

kéziratot foglal magában, melyeket egybekötöttek, s amelyek közül az első, sérült, megrongálódott kézirat őrzi a csonka – a hajdan teljes – zsolnárkönyvet, a 77 zsolnárt³ (a feliratok tanúsága alapján az 55. zsolnárt 13. versétől a 150. zsolnárt utolsó verséig terjedő egységből). A zsolnárok másolatok tehát, alapszövegük a 15. század első felére nyúlik vissza, a Huszita Biblia keletkezési korára. Az Apor-kódex a zsolnárokat a zsolozsma himnuszaiival és a bibliai kantikumaival együtt tartalmazza. Bár számos kérdés nyitott még a kutatók előtt a kéziratok létrejöttével és későbbi történetével kapcsolatban, annyi bizonyos, hogy a zsolnárfordítást premontrei apácák számára másolták, abból a célból, hogy a zsolozsmában recitált latin zsolnárok jelentése érthető legyen számukra. A kódex az első ismert tulajdonosáról, a báró Apor családról, közelebről Apor Péter (1676–1752) történetíróról kapta a nevét, 1880 óta a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum tulajdonát képezi.⁴

Az 1513-ra datált Czech-kódexben is található 5 zsolnárt (112., 121., 126., 109., 147.).⁵ A készítő által válogatott zsolnárok a liturgiai szerepüket tekintve jelentősek, egy-egy nagyobb ünnephez köthetők, illetve messianisztikus vonatkozással bírnak. A zsolnártátületek erősen krisztológiai és újszövetségi színezetűek: Jézus, Szentlélek és Szűz Mária alakja is megjelenik a versekben, szervesen beépülve az eredeti szöveggörnyezetbe. Az ószövetségi szakaszok újszövetségi újragondolása miatt a fordításra helyesebb inkább parafrázisként, parafrazeáló közvetítésként tekinteni. Jellegzetessége továbbá, hogy latin betéteket (kifejezéseket, szószervezeteket) is tartalmaz, tehát nem teljesen egynyelvű. A kódex másolóját,⁶ tulajdonosát és elkészítésének helyét is ismerjük: az imádságos könyv alkotója Fráter M., tulajdonosa Kinizsi Pálné

könyve, Báruk, Dániel könyve és a 12 kispóféta fordítása található, többé-kevésbé teljes terjedelmekben.

- 3 Vö. BOROS: Zsolnártfordítás a kódexek korában, 40. A kódexben lévő zsolnárok hiányosságáról és tagolásáról bővebben lásd i. m., 40–41.
- 4 Az Apor-kódex első, betűhív kiadása: VOLF: Apor codex, 157–251. Első, hasonmás kiadása: SZABÓ: Apor Kódex. Legújabb kiadása: HAADER–KOCSSIS–KOROMPAY–SZENTGYÖRGYI: Apor-kódex. A kiadvány mellékleteként elkészült a kódex digitalizált változata is DVD formájában. Az új kiadás *A zsolnárok számozása és beosztása* című fejezete részletesen foglalkozik a zsolnárok elhelyezkedésével, a kódexrongálódás, valamint az eredeti hiánytalan változat témakörével, vö. i. m., 36–37, továbbá 83–87. A http://nyelvemlekek.oszk.hu/tud/szakkibliografiak/#szurke_apor című internetes oldal (letöltés dátuma: 2017.09.06.) közel 30 tudományos cikket jegyez az Apor-kódexszel kapcsolatos bibliográfiájában.
- 5 A Septuaginta és a Vulgata beosztását és az arra épülő, katolikus számozást követve; a masszoréta szöveg-beosztást követő protestáns számozás alapján ezek a 113., 122., 127., 110. és 147. zsolnárok, vö. KNAPP: A Czech-kódex zsolnártfordításai, 262–264.
- 6 Knapp Éva ugyanakkor fordítóként tekint rá, vö. uo.

Magyar Benigna. A Czech-kódex keletkezési helye a nagyvázsonyi pálos kolostor, amelynek alapítója Kinizsi Pál volt. Felesége férje halála után is nagylelkűen viszonyult a nagyvázsonyi pálos közösséghez, így támogatásaiért cserébe, hálából, ajándékba kaphatta az imakönyvet. A Czech-kódex a 15. század végi Festetics-kódex tartalmi kiegészítése, amelyet nagy valószínűség szerint szintén Magyar Benignának készítettek. Nevét a felfedezőjének, Czech Jánosnak köszönheti, aki a 19. század első felében talált a kódexre. Jelenlegi lelőhelye az MTA Könyvtára.⁷

Az 1556–1563 közti időszakban napvilágot látott Batthyány-kódex egy régi katolikus karkönyvből lett átalakítva protestáns énekeskönyvvé, amelyet hangjegyekkel is elláttak. Az egyik legrégebbi protestáns graduálként tartjuk számon, az Öreg Graduál (1636), valamint 17. századi unitárius énekeskönyvek forrása. A kódexre 55 zsoltár magyar közvetítéséért (az 1. zsoltártól a 147. zsoltárig, számos rész kihagyásával, illetve újszövetségi részek beiktatásával), valamint Jeremiás siralmainak részleges fordításáért (a feliratok tanúsága alapján 8 lamentáció átültetéséért, a könyv 4 fejezetéből válogatva) tekintünk úgy, mint korai bibliafordítási emlékre. A mai fogalmaink szerint néhol szabadfordításként hatnak a szövegei, a zsoltároknak olyan kifejezések is előfordulnak, mint „anyaszentegyház” és „mennyország”. Az arab számokkal ellátott protestáns beosztás mellett egyenként feltűnik a zsoltárok katolikus számozása is, római számokkal, zárójelosen. A kódex a gyulafehérvári Batthyány Könyvtár tulajdona, nevét is innen kapta.⁸

1.2. Teljes zsoltárfordítások

Most időben visszaugrunk a reformáció előtti évtizedre, ugyanis az 1508-ban, Halábori Bertalan pap által létrehozott Döbrentei-kódexben megtaláljuk mind a 150 zsoltárt, ugyancsak kantikumok, himnuszok kíséretében. A bibliai beosztástól való eltérést, valamint a kantikumok, himnuszok jelenlétét az indokolja, hogy a Döbrentei-kódex zsoltárkönyve breviárium típusú, a sorrendiség a hét napjaihoz és a napi zsolozsmás istentisztelet imaóráihoz igazodik. A kódexben az Énekek éneke teljes könyvének költői fordítása,⁹ valamint Jób könyvének részletei (első 6 és az utolsó fejezet) is helyet kapnak. A zsoltárfordítás számos ponton a Huszita Biblia zsoltárkönyvével vonható

7 A kódex legkorábbi kiadása: DÖBRENTAI: *Régi magyar nyelvemlékek II.* Legújabb kiadás: N. ABAFFY: Czech-kódex. További szaktanulmányok listája elérhető: http://nyelvemlekek.oszk.hu/tud/szakkibliografiak#szurke_czech, letöltés dátuma: 2017.09.06.

8 Legkorábbi betűhív közzététel: VOLF: Batthyányi codex, 123–450.

9 Szövegkiadás: V. KOVÁCS: Énekek éneke (Részlet), 893–980; KATONA-KOMORÓCZY: Énekek éneke, 23–31 (részletek).

párhuzamba, amely szintén teljes gyűjtemény lehetett, ahogy arról már szó esett. A fordítás célja jelen esetben is a kolostori közösség zsolozsmázási gyakorlatával függ össze: a sokak számára nem, vagy alig érthető latin nyelvű zsolnárokhoz szolgált a magyar szöveg útmutatóul. Ugyanez az értelmezői szerep állhat a szentleckék és az evangéliumi perikópák lefordításának a háttérében is, amelyek szintén a kódex részét képezik. A Halábori Bertalan másolta kódex alapos, gondos szerkesztői tevékenységről tesz tanúbizonyságot. Ízó nyelvjárása miatt nyelvtörténeti jelentőséggel bír. Nevét a régi magyar kódexek fáradhatatlan kutatójának tiszteletére Döbrentei Gáborról kapta. Lelőhelye a gyulafehérvári Batthyány Könyvtár.¹⁰

Az ugyancsak katolikus közegeben született Keszthelyi kódex (1522), valamint a közel két évtizeddel későbbi Kulcsár-kódex (1539) is a teljes zsolnárfordítást foglalja magában. E két kódex közös forrásra megy vissza, így tartalmuk sok hasonlóságot mutat. A 150 zsolnárt mindkét kódex esetében ugyanúgy breviárium-típusú, mint a Döbrentei-kódex esetében is: himnuszok, breviáriumi imádságok és bűnbánati zsolnárok környezetében helyezkednek el. A Kulcsár-kódex mindezen felül még a Deuteronomium 32. fejezetének fordítását is tartalmazza, az utolsó szakasz kivételével. A két kódexnek nemcsak az érdemi része, hanem a célközönsége is csaknem teljesen megegyezik. A különbség csupán annyi, hogy míg a Keszthelyi kódexet Velkei Gergely másolta, (valószínűsíthetően) klarisszák számára, Léván, a Kulcsár-kódexnek Pápai Pál ferences szerzetes a másolója, és az ozorai beginák számára írta a szöveget. A Keszthelyi kódex nyelvében és helyesírásában archaikusabb (többjegyű mellékjeltelen), mint a későbbi párja. Nevét a 19. században kapta, felfedezésének helyéről, a keszthelyi Festetics Könyvtárról,¹¹ ma az OSZK-ban található. A Kulcsár-kódex névadója első ismertetője, egyben tulajdonosa: Kulcsár (Kulcsár) István (1760–1828), jelenlegi leelőhelye szintén az OSZK.¹²

10 Legkorábbi kiadás: VOLF: Döbrentei-codex, xxvii–274. Legújabb kiadás: ABAFFY–T. SZABÓ: Döbrentei-kódex. A Döbrentei-kódexről írott mintegy 20 szaktanulmány listáját, különösen is a 100 évvel ezelőtt publikált Mészöly Gedeon tanulmányait, amelyek a zsolnárfordítással és az Apor-kódex zsolnárfordításának kapcsolatával foglalkoznak, lásd http://nyelvemlekek.oszk.hu/tud/szakkiblografiak/#szurke_dobrentei, letöltés dátuma: 2017.09.06.

11 Szemben a Festetics-kódexszel, amely gr. Festetics Pálról, a keszthelyi kastély tulajdonosáról kapta a nevét.

12 A kódexek legelső kiadása: VOLF: Keszthelyi codex, 131–327, valamint: uő: Kulcsár codex, 253–418. Újabb kiadás: HAADER: Keszthelyi kódex 1522, valamint: uő–PAPP: Kulcsár-kódex. Szakkiblográfiája elérhető: http://nyelvemlekek.oszk.hu/tud/szakkiblografiak/#szurke_keszthelyi, letöltés dátuma: 2017.09.06.

1.3. Egyéb ószövetségi könyvek fordításai

Az eddigiekben azt láthattuk, hogy a 16. századi kódexirodalom által megőrzött Ószövetség-fordításaink, összefüggésben a szerzetesi életközösségek rituális szükségleteivel: a napi zsolozsmázási szokásokkal, főként a zoltár-fordításokban öltöttek testet.

A század eleji Döbrentei-kódex azonban helyt ad az Énekek éneke teljes és a Jób könyve részleges, a néhány évtizeddel későbbi Kulcsár-kódex Mózes éneke (majdnem teljes) magyar átültetésének is, a század második felének protestáns graduál-kódexe, a Batthyány-kódex pedig Jeremiás siralmi szemelvényes fordításainak, a részleges zoltárkönyv-fordításán felül.

A most ismertető Jordánszky-kódex annyiban különbözik mindezeketől, hogy zoltárfordítással nem rendelkezik. A kódex két, önálló kézirat egyberendezésének eredményeképp jött létre. Írnoka először az Újszövetség-, majd az Ószövetség-fordítást másolta le, s ezt követően fűzte össze a két kéziratot. Az Újszövetség-egységgel, amelybe Szent Pál leveleiből kizárólag a Zsidókhoz írt levelet vette fel, 1516-ban, az Ószövetség-résszel 1519-ben végzett. A fordító személye ismeretlen, a délnyugat-dunántúli nyelvjárásra utaló jelek azonban arra engednek következtetni, hogy működési helye Pécs lehetett. Bizonytalan továbbá az is, hogy az újszövetségi fordító személye megegyezik-e az Ószövetség magyar szövegének alkotójával. A kódex létrehozásának célja és célközönsége sem ismert, talán a margitszigeti Domonkos-rendi apácák számára készült. Ezt erősíti az a tény, hogy a kódex az Érsekújvári-kódex írójának (1530) szolgált forrásul, amelynek keletkezése a Margitszigetre tehető, ugyanakkor a karthauzi eredet mellett az Érdy-kódexszel (1526) való kapcsolata okán lehet érvelni. A Huszita Biblia után, amely három különböző kódexben maradt fenn, a Jordánszky-kódex a legteljesebb bibliafordításunk a kódexek korában.

Az 1519-re datált Ószövetség-fordítás Mózes 5 könyvéből, Józsuéból és a Bírák könyvéből, vagyis a Biblia első 7 könyvéből áll. Az ismeretlen fordító tevékenysége fordítástechnikai szempontból is igen jelentős, hiszen nemcsak a szöveg átültetésére korlátozódik munkássága, hanem a szövegen belül olykor magára a fordítói-alkotói folyamatra is reflektál.¹³ Két megjegyzése is ismert, amelyet az Ószövetség-fordítás során, a lefordított magyar szövegkörnyezetben helyez el. Az Exodus 25 utolsó szakasza előtt közli:¹⁴

13 Vö. NAGY: Jordánszky Kódex, 41–48.

14 Versszámolás szerint ez nagyjából az Ex 25,27-es versnél történik, és innentől nem is folytatódik tovább a caput.

*Eetth keth kapitwlom hean vagyon [...] kynek ertelme és magyarssaga
semykeppen en elmeenbe nem ffer, de eegyebtwl sem erthetöm.*¹⁵

Majd ténylegesen kihagy két fejezetnyi szöveget a fordításból, pontosabban majdnem két fejezetet, mert a 27. fejezet befejező szakaszával zárja a részt. S miután a nyelvi és értelmezési nehézségek miatt átugorja a következő szövegeket, a 28-as fejezettel folytatja a fordítást. Mózes 5 könyvének a végére pedig a következő fohással és kéréssel tesz pontot:

*Étt vagyon vége Mojzes öt kenyvének. Istennek légyen hála! Ha kedég mi
fogyatkozás esett közte, kérem ő irgalmát, bocsássa meg. Ha kedég mi
lelki hasznót benne lél, ki olvasni akarny[á], kérem, imádjon érettem,
mert nagy mukánál kit vége nem szakadott.*¹⁶

A kódex 1782-ben került a nagyszombati klarisszák könyvtárából az esztergomi káptalan jegyzőjének, majd az esztergomi kanonoknak, a névadó Jordánszky Eleknek a birtokába. Ma az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzik a kódexet, de részben az OSZK ad neki otthont.¹⁷

1.4. A kódexek korának Ószövetség-fordításairól

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a kódexek korában a fordítások oka többnyire praktikus: a latin nyelvű zsolozsmázás értelmi kiegészítéseként szolgál. A fordítók latin szövegből dolgoznak, héberül nem tudnak, nem a Héber Biblia szövege áll a magyar szöveg hátterében. Ebben a korban a fordítók részéről még nem mutatkozik igény arra, hogy munkájukkal a magyar irodalmi nyelvi és helyesírási norma megteremtéséért fáradozzanak.

Itt-ott azonban már találunk olyan megjegyzéseket, amelyekkel a fordítók önnön munkájukat dokumentálják, elsősorban is annak nehézségét: a fordítás során adódó kihívásokat nevezik meg, s a célközönséget is megszólítják, kérve tőlük az erőt adó imákat – fordítói tevékenységük folytatásához.

15 Nagy Ilona olvasatában, vö. NAGY: Jordánszky Kódex, 42.

16 Modernebb, kevésbé betűhív olvasatban.

17 Konkrétan az I–II. fóliónak. A kódex első teljes közzététele: TOLDY–VOLF: A Jordánszky-kódex; LÁZS: A Jordánszky-kódex. További részleges szövegkiadások, valamint szak tanulmányok sora jelzi, hogy a magyar irodalom-, nyelv- és művelődéstörténetben milyen fontos szerepet tölt be e korai, kéziratós bibliafordításunk, vö. http://nyelvemlekek.oszk.hu/tud/szakbibliografiak/#szurke_jordanszky, letöltés dátuma: 2017.09.06.

2. 16. század: a reformáció szellemében készült, nyomtatott, részleges Ószövetség-fordítások

2.1. Teljes zsoltárfordítás

A 16. század dereka táján, a reformáció eszmeisége jegyében megszületnek az első részleges bibliafordításaink, nyomtatásban. A sort Benczédi Székely István zsoltárfordítása nyitja.

Az eredeti hivatását-felekezeti hovatartozását tekintve katolikus Ferenc-rendi szerzetes krakkói tanulmányévei után vált protestáns lelkésszé. Gönci lelkészi szolgálata alatt rövid időre, 1563-ban Károli Gáspár lelkész-társasága is volt. Zsoltároskönyvét Krakkóban, 1548-ban jelentette meg. A 150 zsoltárt tartalmazó, kommentárral ellátott prózai fordítást liturgikus használatra szánta, amiről a versek végén álló kettőspont tanúsodik, a zenei félzárlat jeleként. A zsoltároskönyv így biztos támaszt nyújthatott az előimádkozóknak a zsoltárok recitálása során.

Benczédi Székely István fordítása kiemelkedik az eddig tárgyaltakhoz képest tudományos filológiai igényesség tekintetében.

Dán Róbert szerint a fordító a latin mellett héber nyelvű forrásokat is figyelembe vett munkája kivitelezéséhez: a könyv első részében, a zsoltárok magyarra történő átültetéséhez használta fel a héber és a latin források megoldásait,¹⁸ a könyv második, magyarázatos részébe pedig a középkori rab-bik kommentárjait építette be. A rabbinikus magyarázatokhoz részben abból a jegyzetanyagból fért hozzá, amelyet a krakkói tanulóévek alatt, tanárai előadásait hallgatva vetett papírra, részben pedig a Sebastian Münster-féle „*Biblia Hebraica*”-ban található kommentárgyűjteményből (Basel, 1534; jav. kiad. 1546)¹⁹ válogathatott.²⁰

Az időben következő nyomtatott részleges fordításunk már jóval több könyvet ölel fel az Ószövetségből.

18 Vö. DÁN: Székely, 47–60, azon belül különösen is: 48–52.60.

19 Vö. DÁN: Székely, 52–60.

20 Benczédi Székely István zsoltároskönyvét lásd RMNy 74. Az eredeti kiadás, valamint a könyvészeti adatait feltüntető adatlapja (bibliográfiai rekordja) digitálisan is elérhető az RMK I. 19. tételeként a https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_19/ releváns oldalain. A zsoltárfordítások lehetséges forrásai az elmúlt években ismét előtérbe kerültek: legújabbán Németh Áron publikálta Benczédi forráshasználatával kapcsolatos vizsgálatait és megállapításait. Vö. NÉMETH: „Szólj immár itt Dávid ... magyarul”.

2.2. Ószövetségi könyvek fordításai

Heltai Gáspár Ószövetség-fordításának első részei 1551–1552-ben, a további részek 1560-ban és 1565-ben jelentek meg, Kolozsvárott. A kolozsvári főlekipásztor, író, nyomdatulajdonos a bibliafordítást nem egyedüli vállalkozásnak tekintette: Gyulai István prédikátor és Ozorai István, valamint Vízaknai Gergely iskolamester volt segítségére a munkában. Közreműködőként Egri Lukács és Szegedi Lajos is részt vettek a projektben.²¹

A munkacsoport által,²² illetve Gyulai vezetésével készült Tóra-fordítás 1551-ben, a következő évben pedig a szintén Gyulai névvel fémjelezhető „bölcS Salamon király könyveinek” (a kanonikus/protokanonikus könyvek közül a Példabeszédeknek, a Prédikátornak és az Énekek énekének), valamint a prófétáknak (a négy nagy és a tizenkét kisprófétának) a magyar nyelvű változata látott napvilágot. A zsoltárok fordítása Heltainak köszönhető, ez a könyv valamivel később, 1560-ban született meg. További öt év kellett ahhoz, hogy a Heltai-féle bibliafordítás utolsó kötete (*A Biblia másodík része* címmel) is kikerüljön a nyomdából: a történeti könyveké (Józsué, Bírák, Ruth, Sámuel és a Királyok könyvei), melyek fordítói feladatait szintén Heltai Gáspár látta el. A bibliafordítás tervezett köteteiből – beleértve az Újszövetséget is – csak egy nem készült el, amelyben a Krónikákat, Ezsdrást, Nehémiást, Esztert és Jóbot kellett volna közzétenni.²³

Heltai kiadványaiban szembetűnő a bibliai könyvek fejezetekre tagolása, ezt az eljárást eddig csak a Döbrentei-kódex alkalmazta. Abszolút újításnak számít azonban a helyesírás szabályozására irányuló törekvése. A bibliafordításban létrehozott helyesírási szisztémájával Heltai a későbbi protestáns helyesírás megalapozójává vált: rendszerét az elkövetkezőkben Károli Gáspár és Szenczi Molnár Albert is átvette.²⁴

A Benczédi-féle gyakorlatot a forráshasználat kérdésében Heltai oly mértékben lépte túl, hogy kiterjesztette azok körét. Dán Róbert rekonstruálja Heltainak a fordításhoz felhasznált forrásait, amelyek között a Münster-féle

21 Vö. BORBÉLY: A Heltai-féle biblia, 208–213. Meg is nevezi e két közreműködő szakterületét: az újszövetségi részek fordításában segédkeztek, vö. i. m., 210.

22 A lapszálon olvasható magyarázatokat Vízaknai készítette, vö. SZÉKELY: A magyar bibliafordítások, 19. A munkaközösségen belüli munkamegosztásról, Gyulai István prédikátor görög tudásáról, Vízaknai Gergely hébertudásáról, Heltai Gáspár latintudásáról stb. vö. DÁN: Biblia Hebraica, 61–65, valamint ZVARA–JANKOVICS: „Az keresztyén...”, 14.

23 A kiadás meghíúsulását anyagi nehézségek okozhatták, Heltainak az unitárius nézetekre történő áttérésével összefüggésben, vö. SZÉKELY: A magyar bibliafordítások, 19.

24 Vö. BOTTYÁN: A magyar Biblia évszázadai, 45; SZATHMÁRI: A reformáció, 194.

Biblia, Luther német Bibliája és a Vulgata is megtalálható.²⁵ A Heltai-fordítás nyelvezetében és gondolatiságában továbbá a korábbi magyar erasmista Újszövetség-fordítók: Komjáti Benedek, Pesti Gábor, Sylvester János hatása²⁶ is érződik.²⁷

Melius Juhász Péter Heltai utolsó Biblia-kötetével egy időben, Váradon jelentette meg Ószövetség-fordításának egy részletét, a Jób könyvét. Még ugyanebben az évben, 1565-ben, Debrecenben az 1–2Sámuel és az 1–2Királyok könyveit is kiadta. A magyar irodalomtörténet máig nem tisztázza, hogy tényleg lefordította-e Ézsaiás könyvét, magyarázatok kíséretében, illetve az Újszövetséget, csak ezek a könyvek elvesztek, vagy nem is születtek meg ezek a fordítások.²⁸

Melius Juhász Pétert a szakirodalom szerint minden korábbi fordítótól elválasztja az a tény, hogy elsődlegesen héber alapszövegből fordított. S mindezt – Dán szerint – a kiváló hébertudásának és irodalmi ismereteinek köszönhetően vitte végbe, amelyre Tolnán, illetve Wittenbergben tett szert. Dán Róbert a fordítás és a magyarázatok elemzése során arra a megállapításra jut, hogy Melius számára Franciscus Vatablus „*Biblia sacra latina*”-ja (Párizs, 1545) és „*Sacra Biblia Hebraica*”-ja (Paris, 1539–1543), Sebastian Münster „*Biblia Hebraica*”-ja, valamint Kálvin János kommentárjai szolgálhattak forrás gyanánt. A bibliafordításaihoz fűzött rabbinikus magyarázatokat főként a Münster-féle Biblia-kiadásból merítette.²⁹

25 Vö. DÁN: *Biblia Hebraica*, 61–65.

26 Bár a magyartalanságaiktól Heltai szabadulni igyekezett, vö. BORBÉLY: A Heltai-féle biblia, 209. Borbély István a Tóra-fordítást különösen is nagyra értékeli: a 2Móz 15,1–20; 5Móz 22 és 5Móz 33,26–29 szakaszokat egyenesen „gyöngyöknek” nevezi, Gyulai István megoldásait „élvezetesebbnek” tartja Károliéinál, vö. i. m., 209.211.

27 Heltai Gáspár Ószövetség-fordításait lásd RMNy 90., 95–96.163.208. Az Ószövetség-fordítások eredeti kiadásai az RMK. I. 25., 27–28., 41. és 51. köteteiként, a részletes könyvészeti adatokat feltüntető adatlapjaikkal (bibliográfiai rekordokkal) együtt, digitálisan is elérhetők a https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_25 releváns oldalain.

28 Bottyán János kész tényként közli a fordítás tényét, vö. BOTTYÁN: A magyar Biblia évszázadai, 48. A hajdani fordítások, köztük a Krónikák könyve-fordítás eltűnéséről ír Nemeskürty István, vö. NEMESKÜRTY: Magyar Biblia-fordítások, 189. Kanyaró sem az Ézsaiás-fordítás, sem a Krónikák-fordítás megjelentetésének nem látja bizonyítékát (vö. KANYARÓ: Melius ismeretlen és elveszett művei, 291.294), Zvara Edina pedig csak az Újtestamentum-fordítást említi a lehetséges egyéb fordítások közt, mint amelyből mára nem maradt fenn példány, vö. ZVARA–JANKOVICS: „Az keresztyén...”, 136.

29 Forráshasználatának rekonstrukcióját lásd DÁN: Melius „hebraizans”, 71–87. Melius hébertudásáról értekeznek, valamint Dán Róbert rekonstrukcióját is vizsgálat tárgyává teszi KUSTÁR: Mélius Juhász Péter.

A magyar bibliafordítások történetében először a Melius-féle fordításokban találunk – igaz, a masszoréta tagolástól eltérő – számozott versbeosztást.³⁰

2.3. A korszak Ószövetség-fordításairól

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a 16. századi protestáns, nyomtatott, részleges bibliafordításainkban a nemzeti nyelvű szövegkiadás igénye mutatkozik meg, ezért alapvetően különböznek a kódexekben lévő bibliafordításaink nyelvezetétől és szellemiségétől.

A fordítók egyre tudatosabban végzik munkájukat, ami abban is megnyilvánul, hogy reflektálnak a tevékenységükre: szót ejtenek a körülmekintő döntéseikről a forrásnyelvi szöveget illetően, a célnyelvi szövegekhez pedig tudományos értelmezéseket társítanak. A különféle szövegmagyarázatokban a reformáció eszméit lehet tetten érni. A fordítók, ha tudnak is többé-kevésbé héberül, még segítségre szorulnak, s bár már egyre inkább a héber nyelv és szöveg dominanciája jellemzi a nyelv- és szövegválasztást – a *lingua primigenia* elvének jegyében –, még egyéb nyelvű szövegek is szükségesek a fordítás létrehozásához.

A 16. századi nyomtatott fordításokban – az időben előrehaladva – a magyar irodalmi nyelvi és helyesírási norma megteremtésének, illetve a szabályokhoz való alkalmazkodásnak az igénye is egyre erőteljesebben jelen van.

3. 16. század: a reformáció szellemében készült, kéziratos, részleges Ószövetség-fordítások: Bogáti Fazakas Miklós átköltései

A nyomtatásban meg nem jelent, kéziratos bibliafordítások hagyatéka különleges fejezete a 16. századi protestáns magyar irodalom- és művelődéstörténetnek. Ebbe a különleges státuszú eszmetörténeti szakaszba soroljuk Bogáti Fazakas Miklós Ószövetség-fordításait.

30 Melius Juhász Péter Ószövetség-fordításait lásd RMNy 205., 213. A Jób-fordítás eredeti kiadása, a kiadvány részletes könyvészeti adatait feltüntető adatlapjával (bibliográfiai rekorddal) együtt, digitálisan is elérhető az RMK. I. 58. tételeként a https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_58 releváns oldalain. Újabb, hasonmás-kiadása: *A Szent Jób könyvének a Sidó nyelvből és a bölcs magyarázók fordításából igazán való fordítása magyar nyelvre 1565-ben* címmel 2008-ban jelent meg Ötvös László szerkesztésében, Fekete Csaba és P. Vásárhelyi Judit tanulmányával. (Nemzetközi Teológiai Könyv 74.) Debrecen–Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület. Sámuel és Királyok fordítása *Az két Sámuel könyveinek, és az két királyi könyveknek az Sido nyelvnek igazságából, és igaz és bölcs magyarázók fordításából, igazán való fordítása magyar nyelvre.* (Debreczenbe, Raphael Hoffhalter, 1565.) Hasonmás kiadás. Szerkesztette: Ötvös László. Heltai János és Bánfi Szilvia tanulmányával. (Nemzetközi Theológiai Könyv 75.) Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2010.

Az erdélyi származású Bogáti Fazakas Miklós unitárius teológusként és lelkészként működött, de egyúttal költő is volt, akinek a verses formában íródott Psalterium-, Énekek éneke- és Jób könyve-fordítása kéziratban maradt. Mindhárom ószövetségi könyvet az 1580-as években ültette át magyarra: a Zsoltárok könyve parafrázisát 1582–1583-ban, Péccsett, az Énekek éneke-fordítást 1584-ben, Jób könyvének magyar átiratát pedig 1586-ban. Ez utóbbi két költeményt Erdélyben alkotta. Nem szokványos fordításokról van tehát szó: históriás énekek és gyülekezeti dicséretnek dallamai és versképletei szolgálták a költő számára zsinórmértékül, hogy a tartalmat formába öntse. A 16. századi magyar verselés szinte minden sorformája és strófaszervezete felismerhető a 153 zsoltárt feldolgozó parafrázisban, tíznek a nótajelzése Tinódi dallamaira utal.³¹ Az Énekek éneke – Bogáti változatában mint virágének – a drámai játék műfaji elemeit is megidézi, mivel dialogikus formában került lejegyzésre.³² Személyes érintettsége hozzájárulhatott Jób tragédiáinak versbe szedéséhez.³³

A tartalom azonban nem a Héber Bibliából érkezett közvetlenül, hanem görög és latin nyelven állt a költő rendelkezésére.³⁴ Bogáti saját bevallása szerint sem tudott héberül.³⁵ Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy olyan forrásszövegek után nézzen, amelyek zsidó szellemiséget árasztanak, így jutott el Augustinus Justinianus *Octapulus Psalterii* című szövegkiadásáig (Genova, 1516), amelyben nemcsak a masszoréta héber szöveget, hanem annak arámi fordításait: a targumokat is megtalálta, latin fordításban, valamint e kiadásnak köszönhetően latin nyelvű zsidó magyarázatokhoz is hozzáférhetett.³⁶

Bogáti Fazakas Miklós zsoltárparafrázisai Ószövetség-központú szemléletük miatt a 17. századi unitárius és szombatos körökben nagy népszerűségnek örvendtek, a fordításokat unitárius és szombatos énekeskönyvekben,

31 A 151. zsoltárt a Septuagintából vette hozzá Bogáti, a 89. zsoltár két önálló énekből áll, a 137. pedig két különböző változatban maradt fenn, így jön ki a 153. Vö. SZABÓ-DÁN: *Psalterium*, 262., továbbá a formai megoldásokkal kapcsolatos tudnivalókat is lásd i. m., 252.262.

32 Komoróczy Géza szerint Bogáti Fazakas Miklós ezzel azt bizonyítja, hogy a formára vonatkozó nézeteiben Órigenész volt számára a mérvadó, vö. KATONA-KOMORÓCZY: *Énekek éneke*, 85.

33 Vö. SZABÓ-DÁN: *Psalterium*, 255.

34 A zsoltárparafrázis forrásaival és ideológiai háttérével foglalkozik Dán Róbert a *Baranyában (A zsoltárparafrázis)* című fejezetben, lásd DÁN: *Baranyában*, 155–170.

35 Vö. DÁN: *Újra Erdélyben*, 171.

36 Vö. DÁN: *Baranyában*, 160; SZABÓ-DÁN: *Psalterium*, 249–252.

kézíratos formában terjesztették.³⁷ A 19. századra azonban szinte teljesen feladásba merültek. A 20. század elején aztán ismét az unitáriusok fedezték fel: a *Keresztény Magvető* című folyóiratban Kanyaró Ferenc tett közzé Bogáti-zsoltárokat.³⁸ A múlt században a zsoltárparafrázisokon kívül az Énekek éneke- és a Jób könyve-átiratok is több kiadást megéltek.³⁹

Végezetül álljon itt két strófa Bogáti Fazakas Miklós virágénekéből, amely nemcsak a bibliai könyvben kibontakozó szerelem tüzét énekli meg, hanem e sorokon keresztül egy 16. századi költő: az unitárius hit elkötelezett védelmezője, s egyszersmind egy szenvedélyes bibliafordító alakja is megelenedik.

[Énekek éneke, Caput VIII, Sulamitha, 8–9]

*Kemény az szeretet, kemény mint pokol,
olthatatlan tűz ég az kívánságról,
úgy ég ember azért annak nyilától,
mint az mi meggyulladt Isten lángjától.*

*Oly nagy árvíz nincsen, ki azt megoltsa,
szerelem tüzét folyó víz sem oltja,
ha mindenét is ember érte adja,
az szerelem az mind semminek tartja.⁴⁰*

4. 16–17. század: a reformáció szellemében, protestánsok számára készült, nyomtatott, teljes Ószövetség-fordítások

4.1. A Károli-Biblia

Ebben a pezsgő szellemi közegben és ilyen gyakorlati előzmények-előkészületek után született meg a méltán világhírű, (revideált változataiban) napjainkban is a legtöbbet forgatott bibliafordításunk: a Vizsolyi, vagy más néven Károli/Károlyi-Biblia.

37 A 8. zsoltár 1602-ben megjelent nyomtatásban, egy református énekeskönyvben, majd a 17. század folyamán az unitáriusok is kiadtak a gyűjteményből 20-at az énekeskönyvekben. Ezzel egyidejűleg számos Bogáti-zsoltár dallama az idők folyamán népdallá vált, Kodály Zoltán gyűjtéseiben is előkerültek, vö. SZABÓ-DÁN: Psalterium, 262–263.

38 KANYARÓ: Bogáthi I., 33–42; uő: Bogáthi II., 148–162; uő: Bogáthi magyar szabású zsoltárai, 96–104; uő: Jezsuiták ellen I., 185–195; uő: Jezsuiták ellen II., 231–248.

39 Énekek éneke: JAKAB: XVI-ik századi költészetünk, 16–31; KOMORÓCZY: Énekek éneke, 45–70; VARJAS: Balassi Bálint II., 336–356. Jób könyve: VARJAS: Balassi Bálint II., 357–441. A Psalterium (nem teljes) modern kiadása: SZABÓ-DÁN: Psalterium.

40 KATONA-KOMORÓCZY: Énekek éneke, 71.

A Károli Gáspár nevével jelzett, a teljes Ó- és Újszövetséget felölelő református bibliafordítás a 16. század utolsó évtizedének elején, Vízolyban, 1590-ben jelent meg, 700-800 példányban. A modern nyelvű fordítások közül ekkorra már napvilágot látott a német, olasz, katalán, cseh, lengyel és angol Biblia – tehát az első magyar nyelvű, teljes Biblia világviszonylatban nincs a legkorábbi nemzeti nyelvű bibliafordítás-kiadványok között.⁴¹

Az előljáróbeszéd szerint 3 év kellett a fordítás kivitelezéséhez,⁴² Tóth Kálmán feltételezései alapján azonban ennél jóval több: 10-12 évet is igénybe vehetett a munka.⁴³ S bár Károli egymaga igen intenzíven kivette részét az érdemi feladatokból: a Biblia magyar nyelvű közvetítéséből, hivatkozik „egynehány jámbor tudós atyafira”, akik „segítségére voltak a fordításában”.⁴⁴ Ebből arra következtethetünk, hogy Károli is munkaközösségben dolgozott, ahogyan Heltai Gáspár is – bár Tóth Kálmán szerint számos teendő adódhatott a fordítási munkálatok során, így egyáltalán nem egyértelmű, hogy miben és milyen mértékben működtek közre a vállalkozás résztvevői.⁴⁵

A Károli-féle bibliafordításnak hatalmas a szakirodalma, a legkülönbözőbb tudományterületek kutatói a legkülönbözőbb nézőpontokból tették vizsgálat tárgyává az elmúlt évszázadok során,⁴⁶ s mind a mai napig folynak kutatások a keletkezési körülményeiről, a nyelvről, a reformáció tanáival való kapcsolatáról, a hatástörténetéről stb.,⁴⁷ ezekről az eredményekről

41 Egyenesen késeinek tekintti Szabó András, lásd SZABÓ: A bibliafordítások száz éve.

42 KÁROLYI: Tekintetes és nagyságos uraknak..., 185.

43 Tóth Kálmán *A Vízolyi Biblia és Kálvin* című tanulmányában ír a Biblia keletkezéséről, itt fogalmazza meg kételyeit a feltüntetett 3 évvel kapcsolatban, és rekonstruálja az általa reálisnak tartott időintervallumot is, lásd TÓTH: A Vízolyi, 116–117.

44 ZVARA–JANKOVICS: „Az keresztyén...”, 185.

45 „A kérdés csak az, hogy milyen jellegű és mérvű volt ez a segítségnyújtás. Mert lehetett ez valóban a fordításban való segítség, de lehetett a latin nyelvű forrásanyag összeszedése, a nyomda számára a kézirat elkészítése, korrektúragondozás stb.”, vö. TÓTH: A Vízolyi, 117.

46 Ha csak az emlékkönyveket tekintjük, a 19–20. században három emlékkönyv is készült a kiadás kerek évfordulóra, több tucat tanulmánnyal: KENESSEY: Károli Emlékkönyv. Megjelent reprintben is, a Históriaantik Könyvkiadó Reprintsorozata köteteként (Budapest, Históriaantik Könyvkiadó, 2012); 50 évvel később: VASADY: Károlyi emlékkönyv; és a 400. évfordulóra: BARCZA–KOC SIS: Emlékkönyv. A 300. évforduló jubileumi beszédeit és eseményeinek tudósításait a RADÁCSI: A Károlyi-Biblia című kötet tartalmazza.

47 A „Reformáció 500” emlékvé keretében például a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Elméleti Nyelvészet és Magyar Nyelvészet Tanszékei a Nyelvelmélet és dialektológia című konferenciájukat 2017 októberében a Károli Biblia nyelvről tartották, É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila szervezésében. A teljes program, az előadások absztraktjaival együtt az alábbi oldalról tölthető le: <http://btk.ppke.hu/karunkrol/intezetek-tanszkek/angol-amerikai-intezet/elmeleti-nyelvészet-tanszek/nyelvelmelet-es-dialektologia-4-a-karoli-biblia-nyelve>, letöltés dátuma: 2017.11.06.

azonban a jelen keretek között nem áll módomban kellő részletességgel beszámolni. Egy-két jellegzetesség kiemelésére szorítkozom csupán, amelyek előrelépésnek számítanak Károlinál a már bemutatott korábbi fordítások sajátosságaihoz képest (túl azon természetesen, hogy teljes a fordítása): megemlítem a szövegtagolási újítását, forráshasználatának kiterjesztését, valamint röviden említést teszek nyelvének a magyar nyelvi norma kialakításában betöltött szerepéről is.

A Vizsolyi Bibliában is megtaláljuk a fejezeteken belüli számozott versbeosztást, amely a Melius-féle fordítások szövegeiben tűnik fel először. Károlinál azonban más rendszer szerint történik a számozás, mint Meliusnál, mivel a versbeosztás tekintetében Franciscus Junius és Immanuel Tremellius „*Biblia sacra*”-jának (Frankfurt, 1575–1579) beosztása lehetett számára a követendő minta.⁴⁸ A gönci prédikátor fordításához felhasználta továbbá Franciscus Vatablus „*Biblia sacra latina*”-ját és „*Sacra Biblia Hebraica*”-ját, Sebastian Münster „*Biblia Hebraica*”-ját, valamint Sanctes Pagninus „*Veteris et Novi Testamenti nova translatio*”-ját (Lyon, 1527) is, ahogyan arról saját feljegyzései tanúskodnak. Ugyancsak e jegyzetek értelmében⁴⁹ a fordításhoz alapszövegként a héber eredetit vette figyelembe, a héber mellett azonban a klasszikus fordítások is részét képezték a forrásszövegeinek. Az egykori wittenbergi diák fordításához mellékelte magyarázatai között posztbiblikus zsidó értelmezések is előfordulnak. Dán Róbert azonban leszögezi, a „teológailag fontosabb helyeken nem ezeket érvényesítette”, hanem azokat a magyarázatokat, amelyek a héber eredetin alapuló, református szellemiségű fordításokhoz fűzött kommentáryanagban álltak a rendelkezésére.⁵⁰

Szathmári István a Vizsolyi Biblia helyesírásáról és nyelvéről, stílusáról hosszasan értekezik.⁵¹ Megállapítja, hogy Károli azzal, hogy átvette a Heltai-féle fonematikus irányba elmozduló hangjelölő rendszert, valamint, hogy mind hangtani, mind alaktani tekintetben a „táji szélsőségektől mentes, kiegyenlítettebb nyelvhasználatot” választotta,⁵² nagy mértékben hozzájárult a nyelvi sztenderd kialakításához. Ehhez persze kellett az is, hogy minél szélesebb olvasói rétegekhez jusson el a mű, ami pedig a nagy példányszámú,

48 A ma forgalomban lévő versbeosztás R. Estienne párizsi nyomdásztól származik, 1557-ből, bővebben lásd KATONA-KOMORÓCZY: Énekek éneke, 91; KUSTÁR: A héber Ószövetség szövege, 61–63.

49 ZVARA-JANKOVICS: „Az keresztyén...”, 179–180.186.

50 Dán Róbert írását Károli hébertudásáról és a Bibliához írott magyarázatainak eredetéről lásd DÁN: Biblia Hebraica, 65–70, az adott tárgyban különösen is fontos: 70.

51 SZATHMÁRI: A reformáció, 184–202.

52 i. m., 197.

kisebb méretű, olcsóbb újrakiadásokkal, és ezek széles körű terjesztésével valósult meg. Költői kifejezőerejének és zeneiséggel átítatott stílusának köszönhetően a magyar irodalom legkiemelkedőbb alkotói építették be a Károli-Biblia egyes részeit alkotásaikba – amellyel egyúttal a szöveg a magyar irodalmi kánonba is bekerült.⁵³

De melyek is voltak ezek a bizonyos újrakiadások? Lépünk tovább a következő évszázadra!

4.2. A Vizsolyi Biblia javított kiadásai

Szenczi Molnár Albert református lelkész, magyar grammatikairó, nyelvész, tudós, aki gyerekkorában Károli Gáspár mellett Göncön a fordítás munkálatait közvetlen közlelől szemléllhette, sőt, egy-két feladat teljesítésével hozzá is járult a küldetés sikereihez, Hanauban, 1608-ban valóra váltotta Károli tervét, amelyet „az istenes vén ember”⁵⁴ már nem tudott megvalósítani.

A Vizsolyi Bibliát főbb nyelvi és stiláris hibáitól megtisztította, s javított változatában ismét kiadta,⁵⁵ az egy évvel korábban közzétett zsolttárfordításával, a „*Psalterium Ungaricum*”-mal egybekötvé.⁵⁶ A kiadás során egyéb praktikus célok is vezették: az 1590-es kiadványhoz képest könnyebben kézbe vehető-forgatható könyvet szeretett volna, és nagyobb példányszámú megjelenést. Az 1500 példányú, negyedrétt alakos kiadást négy év múlva, Oppenheimben újabb kiadás követte: ezúttal 2000 példányban nyomták ki a fordítást, és nyolcadrétt formátumban – így még olcsóbban tudták értékesíteni. Az oppenheimeri kiadásból gyakorlati megfontolásból elmaradtak a marginális glosszák, amelyek a Hanau Bibliában még szerepeltek, és a sum-

53 Károli Gáspár bibliafordítását lásd RMNy 652. = RMK I/236. Digitálisan letölthető változat: <http://real-r.mtak.hu/511/1/vizsolyi.pdf>. A Károli-Biblia kiadásairól (egészen az 1940-es évekig) lásd FEKETE: Kiegészítések és kérdések a Károlyi Biblia törzskönyvéhez, 205–227, valamint TARR: Bibliakiadásunk 1945 után, 228–231, aki az 1990-ig megjelent kiadásokat sorolja fel.

54 A Hanau Bibliá ajánlólevelének második részében beszél Szenczi Károliról, és kapcsolatáról Károlival, abban nevezi e szavakkal a gönci bibliafordítót, vö. ZVARA–JANKOVICS: „Az keresztyén...”, 191.

55 A nyelvtani természetű hibák javításához teoretikus nyelvtani ismeretei nyújtottak alapot, amelyet az 1610-ben, ugyancsak Hanauban kiadott latin nyelvű magyar grammatikájában mutatott be a nagyközönségnek. Rendszeres nyelvtanát 1607-től írta. Legújabb, magyar fordítást is tartalmazó kiadása: C. VLADÁR–ZSILINSZKY: Szenczi Molnár Albert.

56 A *Heidelbergi Katekizmus* kivonatolt változatával, a *Kis katekizmus*sal együtt, amely önálló kiadásban szintén 1607-ben jelent meg. Szenczi Molnár Albert az 1607-es kiadásokhoz képest változtatásokat hajtott végre mindkét könyv szövegén, ezekről és egyéb fontos tudnivalókról lásd P. VÁSÁRHELYI: Szenci Molnár Albert, 78–80.

mák, azaz a fejezetek élén lévő tartalmi összefoglalók is lerövidítve kerültek a kötetbe.⁵⁷

A Jansonius-féle Vizsolyi Biblia Amszterdamban, 1645-ben került kiadásra, Jansonius János / Johann Jansson amszterdami nyomdász költségén. E németalföldi kiadványban, amely a hibái miatt később többször is korrigálásra szorult, a Biblia mellett (többek között) a „francia nótákra Molnár Alberttől rendelt Zsoltárkönyv”⁵⁸ is helyet kapott.

A Vizsolyi Biblia 4. kiadása, a Váradai Biblia Váradon és Kolozsvárott, 1660-ban és 1661-ben jelent meg, 1500 példányban, fólió-méretben, Szenczi Kertész Ábrahám nyomdász jóvoltából. A sajtó alá rendezés Köleséri Sámuel váradai, később debreceni prédikátor feladata volt, a kiadás alapjául Szenczi Molnár Albert Hanaui Bibliája szolgált. Az apokrif / deuteró-kanonikus könyvek nem kerültek be a Váradai Bibliába.⁵⁹

Komáromi Csipkés György bibliafordítását csak röviden említem, ugyanis is a tényleges megjelenése már átnyúlik a következő századra, így szétfeszítené az előadás kereteit. Fontos azonban megjegyezni, hogy e 17. századi polihistorunk, aki református lelkész, tanár, nyelvész, grammatikairó és teológus (sőt, teológiai doktor) volt egy személyben,⁶⁰ az 1645-ös amszterdami, hibákkal teletűzdelt Jansonius-kiadás hatására kezdte el a Vizsolyi Bibliát javíttatni, még diákként, majd a héber és a görög nyelv kiváló szakértőjévé

57 A Hanaui Bibliát lásd RMNy 971. Az RMK I. 411. számú példányként, a könyvészeti adatokat feltüntető adatlapjával (bibliográfiai rekorddal) együtt, digitálisan is elérhető a https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_411/ releváns oldalain. Az Oppenheimeri Bibliát lásd RMNy 1037 = RMK I. 435. A kötet, a könyvészeti adatokat feltüntető adatlapjával (bibliográfiai rekorddal) együtt, digitálisan is elérhető a https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_435/ megfelelő oldalain. Mindkettő megjelent hasonmás-kiadásban, Ötvös László szerkesztésében, vö. KÁROLI GÁSPÁR / SZENCI MOLNÁR ALBERT (revid.): *Szent Biblia... Hanau*, 1608. Szerkesztette, kiadta: Ötvös László. (Nemzetközi Theológiai Könyv 35.) Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1998; KÁROLI GÁSPÁR / SZENCI MOLNÁR ALBERT (revid.): *Szent Biblia... Oppenheim*, 1612. Szerkesztette, kiadta: Ötvös László. (Nemzetközi Theológiai Könyv 53.) Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2002.

58 ZVARA–JANKOVICS: „Az keresztyén...”, 200.

59 Vö. P. VÁSÁRHELYI: Szenci Molnár Albert, 116. A Váradai Bibliát lásd RMNy 2982., s mint az RMK I 970. számú példány, digitálisan is hozzáférhető, részletes könyvészeti adatlapal együtt, a https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_970/ megfelelő oldalain.

60 Szenczi Molnár Alberthez hasonlóan Komáromi Csipkés György is írt latin nyelven magyar nyelvtant. Legújabb, magyar fordítást is közlétevé kiadása: C. VLADÁR–ZSILINSZKY: Komáromi Csipkés György. Az eredeti kiadás hasonmása fordítással. Komáromi Csipkés ezt megelőzően, egy évvel korábban, 1654-ben héber nyelvtankönyvét is megjelentette *Schola Hebraica...* címmel, ugyancsak Utrechtben. Leírását, bibliográfiai kiegészítéssel, lásd STRBIK: Héber nyelvtanok, 96–98.

válva végül nem pusztán a Jansonius-kiadás javított változatát készítette el, hanem egy új fordítással állt elő. Ezt a fordítást azonban az életében már nem vehette kézbe: hiába is kezdődtek el a nyomdai munkálatok már 1675-ben, Leidenben, csak jóval később,⁶¹ 1718-ban került ki a nyomdából a mű.⁶²

Tótfalusi Kis Miklós, miután Amszterdamban igen magas művészi fokon kitanulta a betűmetsző és nyomtató mesterséget, szintén a Jansonius-féle Vizsolyi Biblia korrigálásába kezdett. Célul tűzte ki ugyanis, hogy helyreigazított formában újra kiadja a németalföldi Károli-Bibliát. Feladatait két Amszterdamban tanuló teológushallgatóval, Tsétsi Jánossal és Kaposi Juhász Sámuellel osztotta meg. Fáradozásaik eredményeképp Amszterdamban, 1685-ben meg is jelent – a gazdagon aranyozott kötése miatt – „Aranyas Bibliának” nevezett változat: az 1645-ös kiadás közel 3000 fordítási és nyomtatási hibájának kiküszöbölésével. A nyolcadrét alakú, 3500 példányszámban készült Aranyas Biblia igazi mestermunkának számított.⁶³ Tótfalusi azonban nemhogy nem kapott köszönetet érte, épp ellenkezőleg: az erdélyi református gyülekezetek prominens képviselői kíméletlen támadásokat indítottak ellene a Bibliában véghezvitt módosításai miatt. A folyamatos megaláztatások és intrikák hatására kénytelen volt egy védőbeszédben megnevezni indítékait, melyet latinul *Apologia Bibliorum* címen, 1697-ben tett közzé. Ez a mű a bibliajavítás elveit összefoglaló részen kívül két további egységből áll: a visszapotolt szavakat, verseket és a további javításra szoruló helyeket tartalmazó részből, valamint a helyesírási elveit áttekintő tanulmányból. A *Ratiocinatio de Orthographia* címet viselő tanulmányban⁶⁴ Tótfalusi Kis Miklós a magyaron kívül a héber grammatikában való jártasságát is bizonyítja.⁶⁵

61 Nota bene: a rézmetszetes díszcímlapon 1685-ös évszám szerepel. A kiadványok hányattott sorsáról, melynek köszönhetően nem is igen terjedt el a fordítás, lásd MARGÓCSY: A Komáromi Csipkés Biblia, 15–26, valamint NEMESKÜRTY: Magyar Biblia-fordítások, 255–256. Nemeskürty István rövid jegyzetéből az is kiderül, hogy nem egyöntetűen gondolják Komáromi Csipkés munkájáról a kutatók, hogy új fordítás lenne.

62 Komáromi Csipkés György bibliafordítása az RMK I. 1336. számú tételeként, könyvészeti adatait tartalmazó adatlapjával együtt elérhető a https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_1336/ releváns oldalain.

63 Korábban kiadta önálló kötetben a Zsoltárokat is. Tótfalusi Kis Miklós Aranyas Bibliája az RMK I. 1324. számú példánya, könyvészeti adatlapjával együtt elérhető a https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_1324/ megfelelő oldalain.

64 Legújabb, magyar fordítást is tartalmazó kiadása: FEKETE–C. VLADÁR–KOLTAI: Tótfalusi Kis Miklós.

65 Vö. KOLTAI: Tótfalusi Kis Miklós munkájának hebraisztikai vonatkozásai, 17–22.

4.3. A reformáció első két évszázadában nyomtatott, teljes Ószövetség-fordításokról

A Vizsolyi Bibliával, vagyis az első, teljes, nyomtatott Bibliánkkal kezdődően a protestáns bibliafordításokat – melyek többé-kevésbé Károli javított kiadásainak tekinthetők a korban – egyértelműen a nemzeti nyelvű szövegkiadás igénye jellemzi, a reformáció eszméinek jegyében. Célzottan a protestáns híveket akarják megszólítani általuk.

A fordítók kimagasló hébertudással rendelkeznek, a korszak legkiválóbb protestáns németalföldi és német egyetemlein (Utrecht, Leiden, Wittenberg, Heidelberg, Herborn stb.), sok éves tanulmányok során szerzik meg héber nyelvi és irodalmi ismereteiket. Fordítói tevékenységeiken túl nyelv-tan-könyv-íróként is fellépnek, Komáromi héber grammatikát ad ki, de Szenczi és Tótfalusi is tanúsítja héber grammatikusi kvalitásait a magyar grammatikát tárgyaló munkáiban – a magyar nyelvi jelenségek héber nyelvi jelenségekkel történő összehasonlításakor.

A fordítók részéről a magyar irodalmi nyelvi norma megteremtésének, illetve a szabályok alkotásának az igénye igen erőteljes, erről vallanak elvi szinten a magyar nyelvről írott preskriptív grammatikáik, helyesírási útmutatóik. Ezeket az elveket a bibliakiadásaikban látjuk érvényesülni, tehát az elvek gyakorlati alkalmazásaival kevésbé direkt módon is hatnak az olvasókra.⁶⁶ Az első bibliafordításunk, illetve későbbi kiadásainak nyelve nagy szerepet játszik a magyar nyelvi egységesülés, a sztenderdizáció folyamatában.⁶⁷

5. A 17. századi teljes katolikus bibliafordítás kiadása: kitekintés

Előadásomban most nagyon rövid kitekintést tennék a katolikus bibliafordítási gyakorlatra, szigorúan csak a korábban felvetett kérdések, illetve koncepció mentén, hogy teljes kontextusában lássuk a korszakot.

A 16. században nem jelent meg nyomtatásban katolikus kiadású Ószövetség-fordítás, részlegesen sem. A 17. század elején azonban a jezsuita Káldi György megbízást kapott a teljes Szentírás magyar nyelvű átültetésére. Egyes vélekedések szerint 1605 és 1608 között le is fordította az egész Bibliát, amelyet nyomtatásban, saját kezű változtatásai nyomán adtak ki 1626-ban,

66 A tárgyra vonatkozóan értékes adalékokkal szolgál, fordított perspektívából: C. VLADÁR: *Hogyan idézték*, 43–50.

67 A szóban forgó bibliafordításokról írt szakirodalom jegyzékét lásd a hivatkozott tanulmányok, szakkönyvek, szövegkiadások bibliográfiáiban.

Bécsben.⁶⁸ Más vélekedések szerint Káldi 1605 és 1608 közti fordítói tevékenysége abban merült ki, hogy a szintén jezsuita Szántó Arator István által elkészített, de később megsemmisült fordítás szövegét másolta le és javította ki.⁶⁹

A vagy önálló, vagy más, korábbi változat nyomán készült fordítás ellenőrzésére mindenesetre Giovanni Argenti, osztrák jezsuita tartományfőnök három tudóst jelölt ki, akik gondos ellenőrzés után jóváhagyták a szöveget. A lektori vélemény a fordítás tudományos értékét jelentős mértékben megnövelte, így a javított szöveg 1626-ban megjelenhetett. A kiadást a vallási türelméről híres erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor és Pázmány Péter egyaránt támogatta: a Káldi-Biblia nagy ívrét alakban, díszes címlappal 2000 példányban látott napvilágot.

A fordításnak nincs előszava és ajánlása sem, hanem bevezetőként az *Oktatói intézés* címmel ellátott előszó szolgál.⁷⁰ Ebben a tudós bibliafordító a Károli-Bibliát és a Szenczi Molnár Albert-féle Hanaui Bibliát elemzi, ezek fogyatékoságaira mutat rá.

A katolikus bibliafordítás az ellenreformációs érdekeket érvényesíti, a reformáció ellen intézett szellemi támadás hatékony eszközeként. Emiatt jöhetett létre annak ellenére is, hogy a katolikus egyház a 18. századig nem támogatta az anyanyelvű bibliakiadást. A római egyház megbízásából lefordított Biblia elsődleges célja – a református bibliafordítás megjelenésére adott válaszként – a reformáció terjedésének megakadályozása, s egyúttal a katolikus hívek megszólítása és új hívek megnyerése, toborzása az ellenreformációs időkben.

Az Ószövetség háttérében nem az eredeti masszoréta szöveg, hanem a tridentini zsinat (1545–1563) értelmében a Vulgata szövege húzódik. A fordí-

68 SZABÓ: A bibliafordítások száz éve, vö.: <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/magyar-nyelv-es-irodalom-31D6/harom-evszazad-irodalma-3D33/a-bibliaforditasok-szaz-eve-szabo-andras-3D49/a-teljes-katolikus-bibliaforditas-megszuletese-3D5D/> (letöltés dátuma: 2017.09.06.); SZÉKELY: A magyar bibliafordítások, 24–25.

69 A 15 hónap alatt elvégzett munka irreálisan rövid voltát említi, amennyiben önállóan fordított volna: BALLAGI: Tanulmányok a Magyar Bibliafordítások körül, 44. Továbbá lásd HOLL: Adalékok, 52–58, nézeteiket átveszi: NEMESKÜRTY: Magyar Biblia-fordítások, 263. Zvara Edina részletesen felsorolja, hogy a szakirodalom hogy oszlik meg a kérdésben, lásd ZVARA–JANKOVICS: „Az keresztyén...”, 26. Személy szerint ő azok tábort érősíti, akik úgy vélekednek, Káldi György nem használta fel Szántó Arator István munkáját. Nota bene: Holl Bélát is ebbe a táborba sorolja, igaz, egy 1955-ös tanulmánya alapján.

70 Vö. ZVARA–JANKOVICS: „Az keresztyén...”, 210–284.

tás maga „gondosan csiszolt, gördülékeny”,⁷¹ de sokáig nyelvében sem veszi fel a versenyt a Vizsolyi Bibliával. Kazinczy Ferenc pozitív kritikája hozza meg számára az áttörést: a magyar irodalmi köztudat a 19. század első évtizedeitől tartja számon jelentős irodalmi alkotásként.⁷²

6. 17. század: szombatos szellemben készült, szombatosoknak szánt kézíratos, részleges Ószövetség-fordítások

6.1. Péchi Simon Ószövetség-fordítói tevékenysége

Végezetül nézzünk egy olyan bibliafordítót, akinek a neve évszázadokon át szinte teljesen ismeretlennek számított: a szélesebb közvélemény a mai napig sem igen hallott munkásságáról.⁷³ Pedig tevékenysége bibliafordítás-történetünknek egy rendkívül jelentős állomását képezi. Péchi Simonról, a 17. századi székely szombatos bibliafordítóról, korának egyik legfelkészültebb tudósáról van szó.

Péchi Simon erdélyi főúr az 1620-as évek közepétől, Székelyföldön kezdett a páratlanul gazdag fordítói-irodalmi tevékenységébe, amelyet az 1630-as években is folytatott. Ez alatt a több mint egy évtized alatt zsidó rabbi-

71 NEMESKÜRTY: Magyar Biblia-fordítások, 264.

72 Kazinczy Ferenc a *Pályám emlékezete* című emlékirataiban Verseghy Ferencről írott elmarasztaló bírálata közben tér ki arra is, hogy mennyire méltatlan volt Verseghy részéről a Káldi-fordítás ellenőrzése. „Végre nekiállta még a lelkes Káldi bibliájának is, és azt a maga eretnokségeivel akará eltölteni, de szerencsénkre kihalt a gonosz szándékban. Mi ő Káldi mellett! hol áll ő Káldi megett! kinek valóban nem méltó saruit is feloldozni.” Vö. KAZINCZY: Pályám emlékezete, IV.II.22. Nota bene: Verseghy Ferenc olyannyira gyengének találta Káldi fordítását, melyet egyházi felkérésre vetett egybe az eredeti szövegekkel a 19. század elején, hogy nem javasolta az új kiadást: terjedelmes latin nyelvű fordításkritikájában megfogalmazta, az egyháznak nem egy revideált új Káldi-kiadásra, hanem egy teljesen új fordításra van szüksége, vö. SÖRÉDI: Częstochowa és a pálosok, 31. Elérhető: <http://s.paulus.tripod.com/iropult/palosok.pdf>, letöltés dátuma: 2017.09.06. A Káldi-Biblia az RMNy 1352. = RMK I. 551. számú köteteként, adatlapjával együtt letölthető a https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_551/ megfelelő oldalairól.

73 Az 1580-as évek végén alakult meg a szombatos vallási irányzat, de a tudományos élet és a laikusok számára csak a 19. század '70-es és '80-as éveiben vált hozzáférhetővé a történetük és az irodalmuk. Ekkor kezdtek el ugyanis a *Keresztény Magvető* hasábjain az unitáriusok publikálni szombatos irodalmi szövegeket, illetve a neológ zsidóság tudósai is ekkortájt fogtak nagyszabású szombatos-kutatásokba. Kohn Sámuel 1889-ben jelentette meg monográfiáját, amely *A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira* címet viseli (Budapest, Athenaeum, 1899), ezt követően azonban majd száz évet kellett várni a következőre: Dán Róbert könyvére, melyet *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon* címmel adott ki (*Humanizmus és reformáció 13/ Budapest, Akadémiai, 1987*).

nikus műveket, középkori zsidó költők, filozófusok alkotásait fordította le magyarra: ráadásul számos rabbinikus művet a világon elsőként, mert nem születtek más modern nyelvű fordítások addig még belőlük.⁷⁴ Péchi a zsidó liturgia legfontosabb szövegeit: az imakönyvet⁷⁵ és a peszahi Haggadát⁷⁶ is átültette magyar nyelvre. Felkészültségét külföldi tanulmányútja során szerezte, Konstantinápolyban elsősorban rabbinikus ismereteit gyarapította, ahol Joséf Melamméd tanuló párja lehetett.⁷⁷

Ahogy azt már Bogáti Fazakas Miklós esetében is láthattuk, aki pedig a szombatosságnál egy kevésbé radikálisnak tekintett vallási irányzat elkötelezettje volt, a háttérbe szorított, illetve üldöztetésnek kitett felekezetek bibliafordítói nem jelenthették meg alkotásaikat, és a munka kivitelezése során saját maguk, vagy kicsiny felekezetük anyagi segítségére voltak utalva. Péchi Simon munkái is azért nem váltak ismertté, sőt, merültek szinte teljes feledésbe rövid idő alatt, mert a szombatos irányzat vezetőjeként, állandó támadásnak kitéve, csupán kéziratos formában, titokban alkothatott (különösen az 1630-as évektől). Munkáit a tanítványai, követői sem tudták másolni és terjeszteni, vagy csak nagy nehézségek és áldozatok árán, mert őket is szüntelen atrocitás érte. A szombatosság a reformációnak még az unitáriusnál is radikálisabb, a kereszténységtől még inkább elhajló ágát képviselte, ezért a kevésbé toleráns erdélyi fejedelmek nagyon szigorú szankciókat helyeztek kilátásba a szombatos hívekkel szemben, amelyeket aztán véghez is vittek: az 1630-as évektől vagyon- és fővesztésre ítélték, börtönbe zárták őket, Péchi Simont magát is. A börtönből szabadulva kiváló bibliafordítónk élete végén kénytelen volt megtagadni a hitét, így – névleg legalábbis – reformátusként halt meg.⁷⁸

Az Ószövetség-fordításunk sorában a Káldi-Bibliával egy időben készült el az 1620-as években a Zsoltárok könyve-fordítás: a Psalterium.⁷⁹ Péchi

74 1999-ben az MTA Judaisztikai Kutatócsoportja gondozásában jelent meg Péchi Simon *Az Atyák mondanái* című fordítása, bevezetővel, jegyzetekkel, amelyben részletes bibliográfia is olvasható, mind az általa, mind pedig a róla írt művekről, vö. KOLTAI: Péchi Simon kiadatlan rabbinikus írásai, 22–28. Azóta több írás is született Péchiről, lásd lent.

75 Kiadás: GUTTMANN–HARMOS: Péchi Simon szombatos imádságos könyve, további szakirodalmat lásd KOLTAI: Péchi Simon kiadatlan rabbinikus írásai, 25.

76 Kiadatlan, a Kalocsai MS. 229. jelzetű kódex 5. darabja, vö. KOLTAI: Péchi Simon kiadatlan rabbinikus írásai, 26.

77 Vö. KOLTAI: Péchi Simon kiadatlan rabbinikus írásai, 18.

78 i. m., 21.

79 Kiadás: SZILÁDY: Péchi Simon Psalteriuma, további szakirodalmat lásd KOLTAI: Péchi Simon kiadatlan rabbinikus írásai, 23.

Simon a Prédikátor könyvének rövid részleteit: az 1,13–17; 2,1–10-as szemlévényeket is lefordította, de valamivel később, az 1630-as években.

Tóra-fordítását szintén az 1630-as években, 1634-ben készítette el.⁸⁰ Ez a fordítás nem a teljes Tórát, hanem annak csupán egy részletét öleli fel. Az eleje azonban megrongálódott és elveszett, így a rendelkezésünkre álló szöveg a Genesis 5,14-től az Exodus 12-ig terjed. Bibliafordításunk történetében addig és nagyon hosszú ideig teljesen egyedülálló módon, Péchi Simon a zsidó liturgiához igazodva, a fordítást *parasákra*, hetiszakaszokra osztotta fel. A fejezetekhez kommentárokat fűzött – ezzel a protestáns bibliafordítói gyakorlatot követte.

Dán Róbert a szakirodalomban elsőként állította össze szisztematikusan Péchi forráshasználatát.⁸¹ Megállapította, hogy a Tóra-fordításhoz és a magyarázatokhoz Péchi felhasználta a „*Biblia Rabbinica Magna*”-t (Velece, 1514–1517), ahonnan a középkori Jaaqov ben Asér Tóra-magyarázatai, illetve közvetve Rasi és Avraham ibn Ezra exegézisei is származnak, a „*Berésit Rabba*” (Saloniki, 1593–94) midrásgyűjteményt, Hizqijja ben Manoah Tórá-kommentárját (Velece, 1524) és a „*Zóhár könyvé*”-t (Mantua, 1558/1560; Lublin, 1623). A zsidó magyarázatok, midrások mellett a targumok, a Héber Biblia arámi fordításai is helyet kaptak Péchi kommentárjaiban, a nagy műveltségű tudós a targumisták megoldásaira számos szöveghely fordításában is támaszkodott. A többi protestáns bibliafordítóhoz hasonlóan Péchinél sem maradhatott el a Münster-féle „*Biblia Hebraica*” a felhasznált források közül, de a keresztény humanisták művei és a reformáció kiemelkedő alkotásai sem.

6.2. Péchi Simon bibliafordítási céljairól, jellegéről

Most akkor a kérdésvetéseink mentén összegezzük Péchi Ószövetség-fordításainak sajátosságait!

Péchi Simon Tóra-fordítása és az egyes fejezetekhez csatolt értelmezései egyértelműen eltérnek a többi magyar fordítástól abban, hogy a zsidó hagyományt tükrözik. A héber masszoréta szövegen alapuló, zsidózó fordítással ugyanis Péchi a székely szombatos hívekhez kíván eljutni-szólni, őket akarja tanítani, számukra, az alakuló gyülekezet számára kíván biztos vallási-dogmatikai fogódzókat nyújtani. Héber nyelvtudása kimagasló, a bibliai héberben és a későbbi nyelvtörténeti szakaszokban, nyelvváltozatokban egyaránt

80 Kiadása: KOLTAI: Péchi Simon kiadatlan Biblia-fordítása. További bibliográfiát a mutatóványokról lásd KOLTAI: Péchi Simon kiadatlan rabbinikus írásai, 22.

81 Vö. DÁN: Az Ószövetség-fordítás és -kommentár, 263–288, és nyomán KOLTAI: Péchi munkájának felépítése, 17–21.

jártasnak bizonyul. Magyarázatai tudományos elmélyültségre és tájékozottságra vallanak. Egyetlen bibliafordítóról sem tudunk a korban, aki ilyen mély, alapos rabbinikus ismeretekkel rendelkezett volna, illetve ilyen rálátása lett volna a zsidó exegetikai, filozófiai és szépirodalomra. Péchinek nincs igénye arra, hogy befolyásolja a magyar nyelvi normát a Tóra-fordításával: olyan nyelven ír, amelyet a szomszédos falvak egyszerű parasztemberei is megértenek. Ugyanakkor bátran él a poétikai-stilisztikai eszközökkel, amelyek művészi értékkel ruházzák fel, szépirodalmi szintre emelik szövegét.⁸²

7. Befejezés

A fentiekben a 16. és 17. század magyar Ószövetség-fordításait tekintetem át, a fordítások és a forrásszövegek jellege, a fordítók céljai, felkészültsége, a célközönség felekezeti (és feltételezett társadalmi) hovatartozása felől, a fordítások nyelvezetére és a magyar nyelvi sztenderdizációban betöltött szerepére tekintettel.

Ez az a két évszázad, amikor megszületik a reformáció, amikor rohamosan terjedni kezd a könyvnyomtatás, amikor emberközellebe kerül: elérhetővé és érthetővé válik a Biblia szövege, amikor a nyomtatott bibliafordításoknak köszönhetően a magyar nyelvjáráskorok közül is kiemelkedik egy, és a többi felé helyeződik, megindulva az irodalmi nyelvvé válás útján.

A közel fél évezredes távlatból, és úgy, hogy lényegében feldolgozott a korszak fordítói irodalma, nem nehéz összefoglaló megállapításokat tenni. Remélhetőleg azonban sikerült abba a folyamatba is bepillantást engednem, amikor mindez még kiforróban-alakulóban volt, amikor egyik esemény hozta magával a következőt, az egyik fordítás érlelte a másikat. Ekkor még nemcsak azt nem lehetett tudni, hogy melyik fordításnak milyen hatása lesz – 400-500 év múlva, hanem azt sem, hogy mi marad fenn egyáltalán, mert bármikor jöhetett egy tűzvész,⁸³ vagy parancsot adhattak a hatalmasságok az elkészült fordítások megsemmisítésére.⁸⁴

Talán pont ezért nincs is tudomásunk mindenről. Legalábbis egyelőre.

82 Bővebben lásd KOLTAI: Péchi fordítói, írói stílusa, 279. Péchiről született további publikációk az elmúlt évtizedben: KOLTAI: Félúton protestáns és zsidó liturgia közt, 277–290; uő: Péchi Simon bibliafordítása és -kommentárja, 387–404; uő: Péchi Simon, 411–418; uő: Péchi Simon bibliakommentárja, 199–218.

83 Mint például ami feltehetőleg Szántó Arator István fordításaival is végzett, lásd SZÉKELY: A magyar bibliafordítások történetéből, 23–25; HOLL: Adalékok, 54. Bottyán János azonban cáfolja, hogy tűzvész végzett volna a kéziratokkal, vö. BOTTYÁN: A magyar Biblia évszázadai, 60.

84 Ahogyan Komáromi Csipkés György fordításával is történt, vö. BOTTYÁN: A magyar Biblia évszázadai, 74–75; NEMESKÜRTY: Magyar Biblia-fordítások, 255–256.

Felhasznált irodalom:

- ABAFFY Cs. – T. SZABÓ Cs. (bev., jegyz., kiad.): *Döbrentei-kódex 1508. Halábori Bertalan keze írásával. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírása bevezetéssel és jegyzetekkel* (Régi Magyar Kódexek 19), Budapest, Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995.
- BALLAGI M.: Tanulmányok a Magyar Bibliafordítások körül I., *Nyelvtudományi Közlemények* 3/1 (1864), 38–72.
- BARCZA J. (szerk.) – KOCSIS E. (bev.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1990.
- BORBÉLY I.: A Heltai-féle biblia, *Magyar Nyelvőr* 39/5 (1910), 208–213.
- BOROS A.: *Zsoltárfordítás a kódexek korában*, Budapest, Stephaneum, 1903.
- BOTTYÁN J.: *A magyar Biblia évszázadai*, Budapest, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1982.
- C. VLADÁR Zs. (ford., előszó, jegyz.) – ZSILINSZKY É. (szerk.): *Komáromi Csipkés György: A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2008.
- C. VLADÁR Zs. (ford., előszó, jegyz.) – ZSILINSZKY É. (szerk.): *Szenczi Molnár Albert: Novae Grammaticae Ungaricae libri duo (1610). Új magyar grammatika két könyvben. Az eredeti kiadás hasonmása fordítással* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 222), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2004.
- C. VLADÁR Zs.: Hogyan idézték a magyar grammatikusok a Bibliát?, in: Stemler Á. – Varga B. (szerk.): „... mint az gyümölczös és termett szőlővesz-zöc ...” *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet, 2010, 43–50.
- DÁN R.: A Biblia Hebraica és a magyar bibliafordítások, in: uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* (Humanizmus és Reformáció 2), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 61–70.
- DÁN R.: Az Ószövetség-fordítás és -kommentár, in: uő: *Az erdélyi szombatások és Péchi Simon* (Humanizmus és reformáció 13), Budapest, Akadémiai, 1987, 263–288.
- DÁN R.: Baranyában (A zsoltárparafrázis), in: uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* (Humanizmus és Reformáció 2), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 155–170.

- DÁN R.: Melius „hebraizans”, in: uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* (Humanizmus és Reformáció 2), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 71–87.
- DÁN R.: Székely István héber forrásai, in: uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* (Humanizmus és Reformáció 2), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 47–60.
- DÁN R.: Újra Erdélyben (Énekek éneke), in: uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* (Humanizmus és Reformáció 2), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 171–181.
- DIENES E.: A Vizsolyi Biblia kéziratos fordítási előzményeiről, in: Barcza J. (szerk.) – Kocsis E. (bev.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1990, 51–69.
- DÖBRENTEI G. (kiad.): *Régi magyar nyelvemlékek: Második kötet: Kinizsy Pálné Magyar Benigna imádságos könyve. 1513. Vegyes tárgyú régi magyar iratok, 1342–1599*, Buda, Magyar Tudós Társaság, 1840.
- FEKETE Cs. (ford.) – C. VLADÁR Zs. – KOLTAI K. (előszó, jegyz.): *Tótfalusi Kis Miklós: Számvetés a helyesírásról – Ratiocinatio de orthographia. Hasonmás kiadás fordítással*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 236), Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2011.
- FEKETE Cs.: Kiegészítések és kérdések a Károlyi Biblia törzskönyvéhez, in: Barcza J. (szerk.) – Kocsis E. (bev.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1990, 205–227.
- GUTTMANN M. – HARMOS S. (bev., jegyz., kiad.): *Péchi Simon szombatos imádságos könyve* (IMIT kiadványai 39), Budapest, IMIT, 1914
- HAADER L. – PAPP Zs. (bev., jegyz., kiad.): *Kulcsár-kódex: 1539* (Régi Magyar Kódexek 23), Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 1999.
- HAADER L. – KOCSIS R. – KOROMPAY K. – SZENTGYÖRGYI R. (bev., kiad.): *Apor-kódex. 15. század első fele, 15. század vége és 1520 előtt. Az első magyar zsoltároskönyv. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel* (Régi Magyar Kódexek 33), Budapest, Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum – OSZK – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, 2014.
- HAADER L. (bev., jegyz., kiad.): *Keszthelyi kódex 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírása bevezetéssel és jegyzetekkel* (Régi Magyar Kódexek 30), Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 2006.

- HOLL B.: Adalékok a Káldi Biblia történetéhez, *Magyar Könyvszemle* 72/1 (1956), 52–58.
- JAKAB E.: XVI-ik századi költészetünk néhány ismeretlen emléke, *Figyelő* 9 (1880), 16–31.
- KANYARÓ F.: Bogáthi magyar szabású zsoltárai, *Keresztény Magvető* 38/2 (1903), 96–104.
- KANYARÓ F.: Bogáthi zsoltára a jezsuiták ellen I., *Keresztény Magvető* 38/4 (1903), 185–195.
- KANYARÓ F.: Bogáthi zsoltára a jezsuiták ellen II., *Keresztény Magvető* 38/5 (1903), 231–248.
- KANYARÓ F.: Bogáthi zsoltárai az árulók és üldözők ellen I., *Keresztény Magvető* 37/1 (1902), 3342.
- KANYARÓ F.: Bogáthi zsoltárai az árulók és üldözők ellen II., *Keresztény Magvető* 37/3 (1902), 148162.
- KANYARÓ F.: Melius ismeretlen és elveszett művei, *Magyar Könyvszemle – Új folyam* 14 (1906), 289–320.
- KÁROLYI G.: *Tekintetes és nagyságos uraknak...* [Elöljáróbeszéd], in: Zvara E. (kiad., jegyz.) – Jankovics J. (szerk.): „Az keresztény olvasóknak”. *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból* (Régi Magyar Könyvtár. Források 14), Budapest, Balassi, 2003, 185.
- KATONA T. (szerk.) – KOMORÓCZY G. (szerk., utószó, jegyz.): *Énekek éneke*, Budapest, Magyar Helikon, ³1980.
- KAZINCZY F.: *Pályám emlékezete*, IV. könyv, II. szak, 22., elérhető: <http://mek.oszk.hu/07000/07016/html/#84>, letöltés dátuma: 2017.09.06.
- KENESSEY B. (szerk.): *Károli Emlékkönyv*, Budapest, Hornyánszky Nyomda, 1890.
- KNAPP É.: A Czech-kódex zsoltárfordításai, *Vigilia* 46 (1981), 262–264.
- KOLTAI K. (bev., jegyz., kiad.): *Péchi Simon kiadatlan Biblia-fordítása (1634)* (Hungaria Judaica 23), Budapest, MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2011.
- KOLTAI K. (bev., jegyz., kiad.): *Péchi Simon kiadatlan rabbinikus írásai. Az Atyák mondásai – Pirqé ávot fordítása* (Hungaria Judaica 11), Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999.
- KOLTAI K.: Félúton protestáns és zsidó liturgia közt. Péchi Simon szombatos Biblia-fordítása (1634), *Magyar Egyházzene* 18 (2010/2011), 277–290.
- KOLTAI K.: Péchi fordítói, írói stílusa: zárómegjegyzések, in: uő: (bev., jegyz., kiad.): *Péchi Simon kiadatlan Biblia-fordítása (1634)* (Hungaria Judaica 23), Budapest, MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2011, 279.
- KOLTAI K.: Péchi munkájának felépítése; forráshasználata, forrásai, in: uő: (bev., jegyz., kiad.): *Péchi Simon kiadatlan Biblia-fordítása (1634)*

- (Hungaria Judaica 23), Budapest, MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2011, 17–21.
- KOLTAI K.: Péchi Simon bibliafordítása és -kommentárja, *Magyar Egyházzene* 16 (2009), 387–404.
- KOLTAI K.: Péchi Simon bibliakommentárja, in: Dobos K. D. – Fodor Gy. (szerk.): „VÍZIO ÉS VALÓSÁG”. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen 2010. október 28–29-én „A dialógus sodrában...” címmel tartott zsidó–keresztény konferencia előadásai (Studia Theologica Budapestinensia 35), Budapest, Új Ember – Márton Áron, 2011, 199–218.
- KOLTAI K.: Péchi Simon. Egy rendkívüli szombatos tipikus szombatos életútja, in: Déri B. et al. (szerk.): *Conversio* (HAGION Könyvek 1), Budapest, ELTE BTK Vallástudományi Központ, 2013, 411–418.
- KOLTAI K.: Tótfalusi Kis Miklós munkájának hebraisztikai vonatkozásai, in: Fekete Cs. (ford.) – C. Vladár Zs. – Koltai K. (előszó, jegyz.): TÓTFALUSI KIS MIKLÓS: *Számvetés a helyesírásról – Ratiocinatio de ortographia. Hasonmás kiadás fordítással.* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 236), Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2011, 17–22.
- KOMORÓCZY G. (szerk.): *Énekek éneke*, Budapest, Magyar Helikon, 1969.
- KUSTÁR Z.: *A héber Ószövetség szövege. A masszoréta szöveghagyományozás és annak megjelenítése a Biblia Hebraicában*, Budapest, Kálvin János Kiadó, 2010.
- KUSTÁR Z.: Néhány adalék Méliusz Juhász Péter héber nyelvi ismereteinek kérdéséhez, *Debreceni Szemle* 25 (2017/3), 307–317.
- LÁZS S. (olv., kiad.): *A Jordánszky-kódex. Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. század elejéről: 1516–1519*, Budapest, Helikon, 1984.
- MARGÓCSY D.: A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben, *Magyar Könyvszemle* 124/1 (2008), 15–26.
- MÁRKUS M.: A XVI. századi nyomtatott magyar bibliafordítások és a Vizsolyi Biblia, in: Barcza J. (szerk.) – Kocsis E. (bev.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1990, 70–114.
- MELIUS JUHÁSZ P.: *A Szent Jób könyvének a Sidó nyelvből és a bölcs magyarázók fordításából igazán való fordítása magyar nyelvre 1565-ben.* Hasonmás kiadás. Szerkesztette: Ötvös László. Fekete Csaba és P. Vásárhlyi Judit tanulmányával. (Nemzetközi Theológiai Könyv 74.) Debrecen–Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2008.
- MELIUS JUHÁSZ P.: *Az két Sámuel könyveinek, és az két királyi könyveknek az Sido nyelvnek igazságából, és igaz és bölcs magyarázók fordításából, igazán*

- való fordítása magyar nyelvre. (Debreczenbe, Raphael Hoffhalter, 1565.) Hasonmás kiadás. Szerkesztette: Ötvös László. Heltai János és Bánfi Szilvia tanulmányával. (Nemzetközi Theológiai Könyv 75.) Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2010.
- N. ABAFFY Cs. (bev., jegyz., kiad.): *Czech-kódex. 1513. Kinizsi Pálné imádságos könyve*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel (Régi Magyar Kódexek 4), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1990.
- NAGY I.: A Jordánszky Kódex fordítástechnikai sajátosságairól, *Magyar nyelv* 77,1 (1981), 41–48.
- NEMESKÜRTY I. (bev., szerk.): *Magyar Biblia-fordítások. Hunyadi János korától Pázmány Péter századáig*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1990.
- NÉMETH Á.: „Szól immár itt Dávid... magyarul”: Megjegyzések Bencédi Székely István zsolnárfordításához, in: Baráth B.B. (szerk.): *Hittel és humorral: Tanulmánykötet a 60 éves Hörcsik Richárd születésnapjára* (Acta 8), Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2015, 23–38.
- P. VÁSÁRHELYI J.: *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai. Előzmények és fogadtatás* (Historia Litteraria 21), Budapest, Universitas Kiadó, 2006.
- RADÁCSI GY. (szerk.): *A Károlyi-Biblia háromszázados örömmünnepének emlékkönyve*, Sárospatak, Károlyi emlék-bizottság, 1891.
- SÖRÉDI P.: *Częstochowa és a pálások*, elérhető: <http://s.paulus.tripod.com/iropult/palosok.pdf>, letöltés dátuma: 2017.09.06.
- STRBIK A.: *Héber nyelvtanok Magyarországon* (Hungaria Judaica 10), Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1999.
- SZABÓ A.: A bibliafordítások száz éve, in: Sipos L. (főszerk.): *Pannon Enciklopédia A magyar nyelv és irodalom*, Budapest, Dunakanyar 2000 Kiadó, 1997, elérhető: <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/magyar-nyelv-es-irodalom-31D6/harom-evszazad-irodalma-3D33/a-bibliaforditasok-szaz-eve-szabo-andras-3D49/a-vizsolyi-biblia-3D57/>, letöltés dátuma: 2017.09.06.
- SZABÓ D. (bev., kiad.): *Apor Kódex. Codices Hungarici II.*, Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1942.
- SZATHMÁRI I.: A reformáció és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása, in: Barcza J. (szerk.) – Kocsis E. (bev.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1990, 184–202.
- SZÉKELY T.: *A magyar bibliafordítások történetéből, 1500–1955*, Budapest, Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, 2003.

- [SZENTMIHÁLYI] SZABÓ G. (kiad.) – DÁN R. (utószó): *Psalterium, Magyar Zsoltár, kit az üdökbeli históriák értelme szerint különb-különb magyar ékes nótákra, az Isten gyülekezetinek javára fordított Bogáti Fazakas Miklós, Budapest, Magyar Helikon, 1979.*
- SZILÁDY Á. (kiad.): *Péchi Simon Psalteriuma*, Budapest, MTA, 1913.
- TARR K.: Bibliakiadásunk 1945 után, in: Barcza J. (szerk.) – Kocsis E. (bev.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1990, 228–231.
- TOLDY F. – VOLF GY. (bev., kiad., a Csemez-töredékkel kieg.): *A Jordánszky-kódex bibliafordítása* (Régi Magyar Nyelvmélekek 5), Buda, 1888.
- TÓTH K.: A Vizsolyi Biblia és Kálvin, in: Barcza J. (szerk.) – Kocsis E. (bev.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1990, 115–136.
- V. KOVÁCS S.: Énekek éneke (Részlet), in: uő (szerk.): *A magyar középkor irodalma*, Budapest, Szépirodalmi, 1984, 893–980.
- VARJAS B. (szerk., jegyz., kiad.): *Balassi Bálint és a XVI. század költői*, 2. kötet (Magyar Remekírók), Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1979.
- VASADY B. (szerk.): *Károlyi emlékkönyv. A vizsolyi biblia megjelenésének háromszázötvenedik évfordulójára* (Coetus Theologorum 1), Budapest, Bethlen Gábor Irod. és Nyomda, 1940.
- VOLF GY. (kiad.): Apocodex, in: Budenz J. – Szarvas G. – Szilády Á. (szerk.): *Nyelvmélektár: Régi magyar codexek és nyomtatványok 8.*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Bizottsága, 1879, 157–251.
- VOLF GY. (kiad.): Batthyányi codex, in: Budenz J. – Szarvas G. – Szilády Á. (szerk.): *Nyelvmélektár: Régi magyar codexek és nyomtatványok 14.*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Bizottsága, 1890, 123–450.
- VOLF GY. (kiad.): Döbrentei-codex, in: Budenz J. – Szarvas G. – Szilády Á. (szerk.): *Nyelvmélektár: Régi magyar codexek és nyomtatványok 12.*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Bizottsága, 1884, xxvii–274.
- VOLF GY. (kiad.): Keszthelyi codex, in: Budenz J. – Szarvas G. – Szilády Á. (szerk.): *Nyelvmélektár: Régi magyar codexek és nyomtatványok 13.*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Bizottsága, 1885, 131–327.
- VOLF GY. (kiad.): Kulcsár codex, in: Budenz J. – Szarvas G. – Szilády Á. (szerk.): *Nyelvmélektár: Régi magyar codexek és nyomtatványok 8.*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Bizottsága, 1879, 253–418.
- ZVARA E. (kiad., jegyz.) – JANKOVICS J. (szerk.): „Az keresztyén olvasóknak”. *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból* (Régi Magyar Könyvtár. Források 14), Budapest, Balassi, 2003.